

KONSTITUIRANJE RADNIČKE KLASJE JUGOSLAVIJE I VANJSKE MIGRACIJE

MILAN MESIĆ

Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb

Uz tradicionalnu prekomorsku migraciju suvremeno jugoslavensko društvo prošlo je od sredine 60-ih do sredine 70-ih godina kroz proces masovnih radnih migracija. Migracijski proces i dalje traje i ogleda se s jedne strane u povratničkim tokovima, a s druge u nastajanju novog evropskog iseljeničtva i sve snažnijem »odljevu mozgova«. Autor razvija tezu da su vanjske migracije ne samo kvantitativno, nego i kvalitativno djelovale na socijalnu strukturu, posebno na (ne)konstituiranje jugoslavenske radničke klase. te pledira za uključivanje migracijskog faktora u istraživanje i raspravu o socijalnoj strukturi suvremenog jugoslavenskog društva. Kritički se raspravlja pitanje pripadnosti migranata kako socijalnoj strukturi zemlje prijema tako i zemlje porijekla. Za razliku od ograničenih stanovišta imigracijskih i emigracijskih zemalja autor se zalaže da se multidisciplinarna znanost o migracijama ima tek konstituirati sa stanovišta ponajprije migranata samih.

Jugoslavensko društvo od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina doživjelo je masovne radne migracije iz zemlje. Migracijski proces otada se, zahvaljujući promjeni migracijske strategije razvijenih industrijskih imigracijskih zemalja, stabilizirao, ali još uvijek teče: s jedne strane u pravcu povratka djela migrantskog kontingenta i s druge strane u pravcu spajanja migrantskih obitelji u migraciji i obnove emigracijskog vala, sada u vidu »odljeva mozgova«. Uprkos povratku velikog broja migranata (oko 600.000), samo u Zapadnoj Evropi još uvijek se nalazi oko 980.000 Jugoslavena, od čega 590.000 aktivnih. I laički se može zaključiti da se (privremeno?!) odcjepljenje značajnog segmenta populacije u relativno kratkom vremenskom roku moralo odraziti na cijelo socijalno tkivo.

U raspravama i istraživanjima socijalne strukture, međutim, migracijski faktor potpuno je izostavljen. Naša je teza, da su vanjske migracije ne samo kvantitativno, nego i kvalitativno djelovale na socijalnu strukturu suvremenog jugoslavenskog društva, posebno na (ne)konstituiranje jugoslavenske radničke klase. No u nedostatku temeljnih istraživanja na ovom području argumentacija u prilog neophodnosti uključivanja migracijskog momenta u istraživanje i analizu socijalne strukture društva ostat će u ravni pretpostavki i hipoteza, a sam je rad zamišljen kao skica za istraživanje.

Treba imati u vidu da su suvremene evropske radne migracije inicijalno viđene kao privremene i cirkulirajuće. Očekivalo se da će radnici iz Južne Evrope dolaziti na zapadnoevropska tržišta rada u vrijeme konjunktura, ostanjati neko vrijeme, a zatim se vraćati, bilo zbog toga što u eventualnoj recesiji njihov rad neće biti više potreban, bilo zbog ispunjavanja vlastitih migracijskih ciljeva, u vidu određene uštede koja bi im trebala omogućiti rješavanje osnovnih životnih pitanja, kao što je stan, unapređenje poljoprivredne proizvodnje, otvaranje vlastite radnje i sl. Mjesta onih koji se vraćaju, u slučaju potrebe, popunjavat će novi migranti i tako će migracije ostati privremene i cirkulirajuće. U atmosferi produženog poslijeratnog konjunkturalnog ciklusa, nezabilježenog u povijesti kapitalističkog sistema **Gastarbeiter** migracijski model (model gosta radnika) pokazivao se optimalnom perspektivom za sve strane migracijskog procesa: zemlje slanja, zemlje prijema migranata i migrante same.

Neintegrirani u imigracijska društva, migranti su se prvo javljali samo kao privremeni segment radne snage, ali ne i kao integralni dio njihove socijalne strukture. Kao državljani zemalja porijekla, u koje su se namjeravali vratiti i koje su, a posebno Jugoslavija, povratak upravo uzimale kao argument (i opravdanje) svoje migracijske politike, migranti su nominalno pripadali emigracijskim društvima porijekla. Stvarno su, pak, migracijske grupe zadugo ostajale u nekoj ambivalentnoj poziciji u odnosu na oba društva: porijekla i prijema. Sa produženjem trajanja migracija i spajanjem obitelji, jednom riječju sa zrenjem migracija, koje je ubrzano zatvaranjem imigracijskih tokova, na prvi udar krize 1973/74, zaoštreno je pitanje čijoj socijalnoj strukturi migranti aktualno i perspektivno pripadaju.

Na problem su prvo reagirali istraživački pogoni i državne strukture imigracijskih zemalja, obnavljajući tradicionalnu i dominantnu perspektivu gledanja na migracije i migrante sa posebnog stanovišta imigracijskog društva, odnosno kapitalističkog **centra**. U marksizmu je ovu poziciju inaugurirao Engels, u raspravi o irskoj imigraciji u Veliku Britaniju od tridesetih godina prošlog stoljeća. Opisujući necivilizirani, bestijalni način života irskih useljenika, Engels je zaključio: »Eto s kakvim konkurentima ima da se bori engleski radnik — s konkurentom koji stoji na najnižem stupnju koji je uopće moguć u jednoj civiliziranoj zemlji i kome je prema tome potrebna manja najamnina neko ikom drugom. I stoga ne može biti drugačije nego što kaže Carlyle, da najamnina engleskog radnika bude sve niža i niža u svim granama proizvodnje u kojima mu može konkurirati Irac«.

Ovdje ostavljamo po strani olako prihvaćenu tvrdnju o padanju najamnine engleskog radnika »u svim granama proizvodnje u kojima mu može konkurirati Irac«. Vjerojatno bi se nasuprot tome moglo dokazati da je opća najamnina engleskog radnika dugoročno rasla zahvaljujući jeftinom radu irskih imigranata i da se povećala konkurentnost engleske industrije. Radi se o tome da je klasno neorganizirana i jeftina migrantska snaga **olakšala** restrukturiranje procesa proizvodnje, odnosno njenu daljnju mehanizaciju, koja se na strani rada pokazivala kao dekvilifikacija određenih segmenata radničke klase. A za to se ne može kriviti irske radnike-migrante i »njihove potrebe« za manjom najamninom, kao što se za razvoj podjele rada u manufakturi ne može

kriviti engleski proletarijat iz vremena prvobitne akumulacije kapitala. Ne može se jednostavno, bez ostatka, prihvatiti ni Engelsov stav o Ircu kad kaže: »Da bi postao mehaničar (u engleskoj se pod nazivom **mehanic** podrazumijeva svaki radnik u proizvodnji mašina) da bi postao tvornički radnik, on mora najprije prihvatiti englesku civilizaciju i engleske običaje, tj. mora u stvari postati Englez«. To nije morao postati ni Francuz, ni Njemac ni Japanac, a svi su se pokazali boljim industrijskim radnicima od Engleza. Američki sociolog Eugene V. Schneider utvrdio je da je veliki dio američke industrije utemeljen i narastao na radu imigrantskih etničkih grupa: Iraca u tekstilnoj industriji Nove Engleske, Židova u konfekcijskoj industriji New Yorka i Slavena u runicima Pensylvanije. Zahvaljujući njihovom radu Amerika je dostigla i prestigla sve druge industrijske nacije.

Engels je ustanovio jedan pristup radnicima migrantima sa stajališta historijski razvijenije radničke klase industrijaliziranog imigracijskog društva, koji ostaje predominantan i u suvremenim marksističkim istraživanjima i analizama migracijske problematike i posebno klasne pozicije imigranata. Radnici-migranti, po tome što stoje neorganiziraniji prema kapitalu nego indogeni radnici sa svojim sindikatima i političkim organizacijama, predstavljaju nazadniji, historijski prevaziđeni stupanj konstituiranja klase. Kao niži oblik egzistencije klase, radnici (i)migranti su (potencijalna) opasnost za (pretpostavljeno) jedinstvo, najamninu i dostignutu socijalnu poziciju (domaće) radničke klase, mada ta pozicija može izražavati ponajprije socijalni konformizam i makar bila uspostavljena zahvaljujući i eksploataciji proletarijata **periferije**.

Ostaje pitanje koje Engels nije postavio, koje se iz dubioznog rakursa o »historijskim narodima« činilo nevažnim: što je za socijalnu strukturu **podrazvijene Irske** značio gubitak preko miliona iseljenika (samo od 1830. do sredine četrdesetih godina kad je Engels pisao), aktivnih mladih ljudi i vjerojatno agilnijeg dijela stanovništva? Što je radna emigracija značila za (ne)konstituiranje irske radničke klase?

Pozicija sindikata imigracijskih zemalja u odnosu na (i)migrante ogleda se u svojevrsnoj ambivalenciji: s jedne strane, osobito u početku, otpor i podzrenje prema radnicima-migrantima kao oruđu kapitala u razbijanju sindikalnog (klasnog) jedinstva i smanjenju najamnine, a s druge strane pristajanje na učešće u diobi dijela dobiti od migrantskog rada i nastojanje da ih se integriira u radnički pokret i sindikalnu organizaciju i time ojača ukupna pregovaračka pozicija prema kapitalu.

Moglo bi se, međutim, pokazati da je socijalna mobilnost i očuvanje određenih, u odnosu na strane radnike privilegiranih, pozicija pojedinih sekcija indogenog radništva upravo bilo omogućeno priljevom i održanjem jeftine i mobilne migrantske radne snage, što također objašnjava ambivalenciju odnosa sindikata prema migrantima. Otuda nastojanje da ih se integriira u sindikalni pokret i organizaciju, ali na zatečenoj segmentaciji tržišta rada. Sindikalizirali se ili ne, migrantima u načelu ostaju najteži i najslabije plaćeni poslovi. Stoga se pitanje sindikalnog (klasnog) jedinstva treba postaviti sa stanovišta cjeline klase kojoj migranti pripadaju po sebi, a ne sa stanovišta indogenog radništva samog. Tada će se migranti pojaviti tek kao jedan od oblika međusobne konkurencije u kojoj stoje radnici jedni prema drugima i neće jednostrano nositi stigmiju krivnje za nepostojanje klasnog jedinstva.

Treba primjetiti da, o pitanju da li su strani radnici u konkurenciji ili su komplementarni domaćoj radnoj snazi, postoje i posve suprotna gledišta. Dok jedni istraživači utvrđuju da migranti nisu niti marginalna grupa niti pripadnici subproletarijata, budući da su zaposleni na poslovima u jezgri industrijskog proizvodnog procesa (npr. automobilska industrija) i teško da mogu biti zamijenjeni domaćim radnicima, drugi nalaze klastere tipičnih firmi za strane radnike koji se razlikuju po intenzitetu procesa rada, opasnostima na radu i visokoj fluktuaciji zaposlenih. Treći polaze od marginalnog društvenog položaja i uvjeta života znatnog dijela migrantske populacije (loši uvjeti stanovanja u izoliranim četvrtima, isključenost iz društveno-političkog života, jezična i kulturna barijera...) i uspoređuju je sa lumpen-proletarijatom ili subproletarijatom.

To što očito postoje elementi za svaku od ovih tvrdnji i samo govori u prilog tezi da je problem krivo postavljen, pa su i odgovori krivi, odnosno nedostatni. Ne radi se, naime, niti o jedinstvenm niti o »dualnom« tržištu rada izazvanog dolaskom stranih radnika, nego se radi o njenoj (daljnjoj) segmentaciji, pri čemu grupe (i)migranata ostaju fleksibilne i potencijalno mobilne, dok su se druge etablirale (postale sesilne) i jedva da su mobilnije od domaćeg radništva. Segmentacija tržišta rada povezana je dalje sa etničkom stratifikacijom socijalne strukture na bazi socijalne distance između endogenog stanovništva i (i)migrantskih grupa, koje u zreloj fazi migracije preraštaju u nove etničke manjine, ali i između samih etničkih zajednica.

Kad je riječ o socijalnoj strukturi jugoslavenskog društva i efektima vanjskih migracija, rasprava se mora odvijati na dva plana: to je, prvo, sam migracijski kontingent i njegova situiranost prema socijalnoj strukturi; i drugo, to su efekti vanjskih migracija na integralnu socijalnu strukturu jugoslavenskog društva. Do sada smo uglavnom govorili o migrantima. Ostaje da eksplicitno postavimo pitanje čijoj socijalnoj (klasnoj) strukturi migranti pripadaju kao konstitutivni dio?

»Strani radnici su pripadnici radničke klase zemlje u kojoj rade — utvrdila je Mirjana Morokvašić, i sama migrantica — bez obzira na to što od pripadnosti do svesti o toj pripadnosti može biti veoma daleko. Oni tamo proizvode robu, ne posjeduju sredstva za proizvodnju i ne učestvuju u doobi viška vrednosti (dakle zadovoljavaju tri kriterija pripadnosti po Lenjinu)«.

Prihvatanje ovog stanovišta, koje sa zrenjem migracija postaje sve uvjerljivije, mada ne bez upitnosti, pretpostavlja produbljenu analizu socijalne (klasne) strukture nekog imigracijskog društva i stvarne postavljenosti migranata u njoj. Kako to nije predmet ove naše rasprave to daljnju analizu u tom pravcu ostavljamo po strani.

Vrlo rano javila se i teza da migranti, zbog svog ambivalentnog položaja u odnosu na zemlju porijekla i zemlju prijema i posebnih uvjeta života i rada, formiraju u širem evropskom prostoru jednu novu klasu eksteritorijalnog ili denacionaliziranog proletarijata. Vrijeme je, međutim, pokazalo da nisu postojali društveno politički uvjeti za nastanak jednog internacionalnog (klasnog) pokreta migranata u Zapadnoj Evropi i odgovarajućih mu transnacionalnih institucija. Usprkos integracionim procesima, stara Evropa ostala je za migrante strogo podijeljena u svoje nacionalne i državne granice, koje, nakon šoka izazvanog trajnijim prisustvom novih migracijskih etničkih zajednica

u svojim njedrima, još ljubomornije čuva. Nakon početka recesije i zatvaranja granica za masovne imigracijske tokove, pretpostavke konstituiranja novog međunarodnog migrantskog pokreta (i time nove eksteritorijalne) proleterske klase stvarno su smanjene.

Ostaje još teza o (trajnoj) pripadnosti (e)migranata zemlji porijekla, odnosno njenoj naciji (nacijama) i kulturi. Ova teza ima i svoj klasni (ideološki) dodatak, o (e)migrantima kao konstitutivnom dijelu (jedinstvene) radničke klase. Kako je ovo (još) jedini zaštitni znak navodno osobite jugoslavenske (socijalističke) migracijske strategije, to nije čudno da je pretpostavka o pripadnosti jugoslavenskih (e)migranata jugoslavenskoj radničkoj klasi jedno od sve-tih mjesta (uz privremenost migracija) oficijelne migracijske politike.

Ovaj stav (uvjetno) su prihvatili i neki jugoslavenski istraživači migracijske problematike. Tako je Tanić pisao: »Privremeno odsustvo jednog dela radništva ne znači i prekidanje njegovih kulturnih, ideoloških i političkih spona s matičnom klasom. Drugo, izvan granice se pored radnika našao i veliki broj lica iz poljoprivrede. Pošto njihov transfer u industrijske delatnosti nije mogao da se obavi u okvirima nacionalne ekonomije to oni već sada predstavljaju onaj efektivni radni kontingent koji će se po svom povratku zapošljavati u zemlji porekla pa će prema tome postati i sastavni deo radničke klase«. Autor napominje da »ova teza počiva uglavnom na kulturnim i etničkim sponama među delovima klase kao i na pretpostavci da su eksteritorijalni delovi klase privremeno odsutni iz njenog nacionalnog sastava«.

Slabost ovog određenja nije tek u pretpostavci o »privremenosti odsustva«, što je Tanić vidovito još prije petnaestak godina stavio u hipotetički okvir. »Kulturne i etničke spone« mogu određivati nečiju kulturnu i nacionalnu pripadnost, ali ne i klasno određenje (u marksističkom smislu), tim više jer ovdje Tanić nije mislio na osobitu etničko-klasnu kulturu, nego na (opću) kulturu jedne odnosno više nacija. Isto tako, prosto ispitivanje migranata (na što se Tanić oslonio) da li pripadaju radničkoj klasi, i ako da, čijoj (zemlje porijekla ili prijema), može biti indikativno za njihovu (klasnu) svijest, ali ne daje (marksistički) odgovor o njihovom stvarnom klasnom položaju i pripadnosti.

Ova teza, koja je od naročitog značaja za našu raspravu, gledajući je bez klasnog dodatka, i jest i nije istinita. Na razini državljanstva, koje je jasno određeno posjedovanjem pasoša, uvelike je istinita, mada, osobito u nekim zemljama, uzimanje državljanstva imigracijske zemlje ili dvojnog državljanstva više nije zanemarljiva pojava među (e)migracijskom populacijom. Kulture (nacionalne) teško se odreći i kad' bi se htjelo. Za održanje nacionalnog i kulturnog identiteta vjerovatno je ključno pitanje druge generacije i zato je na nju fokusirana aktualna (i)migracijska politika zemalja prijema.

Kad je izvorno postavljena, teza o pripadnosti migranata zemlji porijekla upravo je korespondirala migracijskim politikama zemalja prijema i planovima samih migranata i istinita je još uvijek utoliko što se znatan dio migranata doista vratio i što će se dio njih izvjesno još vratiti. Teško, međutim, da je više održiva kad je riječ o stvarnoj perspektivi povratka za mnoge migrante koji su u emigraciji proveli glavninu svog stalnog radnog vijeka, doveli ili osnovali svoje porodice u zemljama rada, osobito za generaciju koja je tamo rođena i socijalizirana. Pitanje povratka, kao i odlazak uostalom, ne stoji tek

u domeni subjektivne volje i želja migranata, nije samo stvar njihovog patriotizma, nego je i stvar objektivnih ekonomskih i društvenih pretpostavki za povratak u zemlju porijekla, ali i za ostanak u zemlji rada. U ekonomskoj krizi koja nema izgleda da se u dogledno vrijeme okonča, emigracijska zemlja periferije, kao što je Jugoslavija, u postojećem sistemu odnosa (čit. zavisnosti) sa **centrom**, osuđena je na parcijalne mjere politike povratka čija djelotvornost se pokazuje u direktnoj korespondenciji sa novom migracijskom strategijom imigracijskih zemalja. Ključevi daljnjeg migracijskog toka ostaju u rukama ovih potonjih. Strukturalna ovisnost **centra** o migrantskoj radnoj snazi, kao i strateški demografski interesi, naveli su imigracijske zemlje na praktično odbacivanje **Gastarbeiter** modela i razvijanje selektivne integracije, a neokonzervativna strategija društvenog razvoja **centra** istovremeno teži da i selektivne preostale povratne tokove usmjeri u pravcu restauracije privatne inicijative. Zato se (parcijalna) migracijska politika emigracijske zemlje, koja slijedi takav remigracijski tok, pokazuje pragmatičnom i realnom i pruža iluziju o ravnopravnoj **suradnji** emigracijske zemlje s imigracijskim zemljama na planu upravljanja migracijama.

Masovne radne migracije iz Jugoslavije korespondiraju ekonomskim i socijalnim reformama, koje su s jedne strane dalje dograđivale sistem socijalističkog samoupravljanja, a s druge zamjenjivale strategiju ekstenzivnog razvoja novom strategijom intenzivne industrijalizacije.

Narastle društvene proturječnosti »tržišnog socijalizma« u drugoj polovini 60-tih godina, koje su se najtransparentnije ogledale u povećanim socijalnim razlikama, nesumnjivo su provocirale inicijalno egalitarno društvo sa vladajućom egalitarnom ideologijom. Socijalne tenzije, izazvane privrednom i društvenom reformom 1965., kulminirale su u studentskom buntu 1968. Nemoć pobunjenih studenata da pokrenu radnike, kojima egalitarne vrijednosti svakako nisu bile manje bliske nego studentima, može se (barem dijelom) objasniti (ideološkom) podozrivošću radnika prema studentima i obrambenim akcijama u tvornicama, no i migracijski moment mogao je ovdje igrati posebnu ulogu.

Poslije zastoja, naime, izazvanog kratkom recesijom 1967., upravo 1968. počinje naj snažniji val vanjskih radnih migracija iz Jugoslavije, koji će svoju amplitudu postići 1970/71. Oko 700.000 jugoslavenskih migranata, uglavnom mladih aktivnih muškaraca, praktički najagilnijeg dijela jugoslavenske radničke klase, mahom iz razvijenih područja zemlje, našlo se već iste te (1968.) godine na zapadnoevropskim tržištima rada, a mnogi su se spremali njihovim stopama. Radilo se o jednoj petini ukupno zaposlenih, a nekoliko godina kasnije o jednoj četvrtini. Za one koji su otišli i koji su odlazili, kao i za one koji su se spremali otići, rješenje egzistencijalnih problema, da ne kažem ekonomsko oslobođenje, uvjerljivo se pokazivalo kao pitanje **individualne**, upravo privatne akcije **izvan** postojećeg sistema samoupravljanja i neovisno od klase kojoj su objektivno pripadali. Za mnoge su inozemni radni regrutni centri postali atraktivna skretница individualnih životnih i radnih napora (priremeno, kako su vjerovali).

Ukoliko je najjače klasno oružje radnika njihova brojnost i zbijenost, upućenost na **zajedničku** akciju u rješavanju vitalnih interesa, onda se masovne

(vanjske) migracije moraju efektivirati u rastakanju objektivne klasne zbijenosti, u rastakanju klase na, s jedne strane, pasivnu masu koja je relativno zadovoljna što ima neki posao i zaradu (socijala uz koju može ići dopunska zarada na zemlji i sl.) i brojne individualne »poduzetnike« radnom snagom, koji (egzistencijalni) izlaz nalaze u proširenoj potražnji radne snage na (vanjskom) tržištu rada. Dobar dio migranata, doduše, odlazio je sa sela, ali se može očekivati da su od zaposlenih, i onih koji su tražili posao, prvi i ponajviše migrirali oni koji su se teže konformirali u postojećim uvjetima i potencijalno su mogli biti nosioci organiziranih akcija radnika u posebnim situacijama, odnosno promicatelji (autonomne) radničke svijesti kao pretpostavke konstituiranja klase.

Socijalni sastav migrantskog kontingenta, tim više što nije reprezentativno odgovarao socijalnom sastavu ukupne populacije zemlje, morao se odraziti unekoliko na socijalnu strukturu zemlje i na međusobni odnos osnovnih socijalnih (klasnih) formacija, naročito u razvoju društveno političkog sistema. Nisu li vanjske migracije i orijentiranost na migracije značajnog dijela predominantno radničkog i seljačkog stanovništva dalje ojačale i konsolidirale poziciju (novih) srednjih slojeva u socijalnoj strukturi i društveno političkom sistemu?

Da bismo mogli govoriti o stvarnim efektima vanjskih migracija na (ne) konstituiranje radničke klase Jugoslavije, moralo bi nam biti znano da li se, i koliko se, radnička klasa kao klasa za sebe već konstituirala prije nego što su masovne vanjske migracije mogle početi djelovati. Teško da nam dosadnja istraživanja na ovo i ovakovo pitanje pružaju zadovoljavajući odgovor. On (odgovor) pretpostavljao bi analizu socijalne (klasne) strukture sa stano- višta klasne borbe. I ovdje možemo tek skicirati pravac istraživanja.

Nova radnička klasa Jugoslavije pojavila se zapravo kao Plan Države — regrutacijom iz seljaštva, iz relativnog viška stanovništva. Država i Partija će se zadugo prema klasi pokazivati kao moćni, ali i zaštitnički patron. Ovdje se radnička klasa neće konstituirati u mjeri u kojoj se organizirano i svjesno postavlja nasuprot kapitalu, nego u mjeri u kojoj će se emancipirati od tutorstva Države. Radi se o proturječnom procesu koji zadire u suštinu odnosa u proizvodnji i društvu. Visoka stopa zapošljavanja, te postupni ali postojani rast standarda i visoka socijalna mobilnost društva do sredine 60-ih godina, uz stalne reforme i procese demokratizacije, pogodovale su **mirovanju** klase koja se nije mogla konstituirati niti u objektivnom smislu u mjeri u kojoj se nije profilirala »kontraklasa«.

Samoupravljanje, zatim, ni kao Projekt niti kao realizacija nije bila stvar radničkog pokreta i pravo je pitanje koliko se uopće klasa konstituirala oko Projekta samoupravljanja koji je **uveden** kao politički čin. Upravo kad je došlo do transparentnijih socijalnih (klasnih) napetosti i konflikata, zahvaljujući liberalizaciji robne proizvodnje i većoj autonomiji radnih organizacija, te prestrojavanju ekonomije, širom su otvorene granice i migracijska perspektiva pokazivala se najjednostavnijim izlazom, kako za vladajuće strukture tako i za dio klase i relativnog viška stanovništva.

Da bi migracijski radni kontingent stvarno bio konstitutivni dio radničke klase Jugoslavije, mora postojati moment (u klasičnoj shemi to je kapital) na-

suprot kome se cjelina klase postavlja i tako objektivno konstituira, odnosno moment oko koga se ekonomski ili/i politički kristalizira, homogenizira. Objektivni ekonomski položaj radničke klase u **domovini** i pretpostavljenih dijelova u dijaspori stvarno ih razdvaja. Sistem samoupravljanja nije se pokazao rješenjem egzistencijalnih potreba ili/i naraslih aspiracija onih radnika koji će migrirati i utoliko manje može biti neki (klasni) »lijepak« koji će povezivati dijasporu sa pretpostavljenom maticom klase. Štoviše, eksodus mase radnika u jednom od prijelomnih momenata ustanovljenja samoupravnog sistema prije je doveo u pitanje njegov (pretpostavljeni) klasni karakter, pa i samo konstituiranje radničke klase.

Iz stava da su jugoslavenski migranti na privremenom radu, i da su sastavni dio radničke klase Jugoslavije, doslovno je izvedena migracijska politika koja će zadugo eksplicitno vršiti pritisak (politički i ideološki) na migrante da se ne »miješaju« u ekonomski i politički pokret (da ne ulaze u sindikate i posebno političke partije) u zemljama rada, potpomažući tako njihovu marginalizaciju uvjetovanu segmentacijom tržišta rada i strukturalnom socijalnom diskriminacijom. Tako su se interesi kapitala poklopili sa interesima emigracijske (socijalističke) Države. Kasnije je ovaj eksplicitni zahtjev za samoisključenjem iz radničkog pokreta i organizacija zemalja prijema napušten, no time je ideološki stav o migrantskom kontingentu kao sastavnom dijelu jugoslavenske radničke klase eksplicitno upao u kontradikciju.

Sam status migranata dobrim je dijelom reguliran na bazi bilateralnih međudržavnih ugovora, što znači da je izveden iz **državnih** prava nad državljanima, a ne (isključivo) iz njihovih prava kao ljudi i građana. Otuda su migranti okrenuti (obavezni) prema **domovini** upravo kao državljani i građani, a ne kao sastavni dio radničke klase. Od **domovine** migrantima stvarno ostaje privatna briga za egzistenciju (po mogućnosti bijegom iz klase, barem po povratku) rodni kraj, kultura, nacija, religija i državljanstvo. Domovina, instrumentalizirana u migracijskoj politici, neskriveno pak ne pokazuje veći praktički interes za njihov klasni položaj i njihovu klasnu svijest, nego za njihove devizne uštede i zainteresirana je, po njihovom eventualnom povratku, više za njihov kapitalni (da ne kažem kapitalistički) angažman nego radničko-klasni. Ideološko insistiranje jugoslavenske migracijske politike na klasnoj pripadnosti migranata jugoslavenskoj radničkoj klasi zapravo podržava migrantske grupacije vani u jednom (privremenom) stanju **déclassé**.

Tako npr. u očima Njemaca postoji **cliché** o jugoslavenskim radnicima-migrantima, kako primjećuje jedan pažljivi promatrač, migrant: »Politička aktivnost naših građana u SR Njemačkoj ravna je nuli (dakako ne mislim pri tome na političke emigrante, i njihove sumišljenike). Među Jugoslavenima najmanji je broj članova sindikata. Jugoslaveni uglavnom ne štrajkaju, ne predvode demonstracije, ne drže političke govore, ne vode javne polemike... oni samo tjeraju svoj folklor po svojim klubovima, igraju šah i diskutiraju kad nema nikog nepoznatog!«

U ono optimističko vrijeme masovnih vanjskih migracija podržavao se još jedan mit, koji također treba uvesti u raspravu o migracijskom faktoru u socijalnoj (klasnoj) strukturi. Prepuštajući potpunu kontrolu nad migracijskim tokom imigracijskim zemljama, ipak se prostodušno očekivalo kako će migri-

rati uglavnom nezaposleni i podzaposleni sa sela. Pokazalo se da nije tako i da su, osobito u početku, vanjske migracije bile selektivne u pravcu koji je odgovarao imigracijskim ekonomijama i da su masovno uključivale i zaposlene i kvalificirane. Zatim je isticano kako će migracije biti industrijska škola za seljake i nekvalificirane sekcije radništva, no i ovaj mit o svojevrsnoj socijalnoj promociji i industrijskoj obuci, u propulzivnim industrijskim sektorima nije izdržao kušnju činjenica.

Bez obzira kamo spadaju migranti dok su u migracijama, činjenica je da se znatan dio njih vratio i realno je očekivati da će se još jedan dio vratiti, te ih ne bi smjeli, sada kao povratnike, apstrahirati u analizi socijalne strukture, osobito u problematici konstituiranja radničke klase. Kako se velika većina povratnika zapošljava u društvenom sektoru, pitanje njihove reintegracije u jugoslavensku radničku klasu zasluživalo bi posebno istraživanje. Ono što već sada valja primjetiti u aktualnim suženim povratničkim tokovima, to je (opet) njihova selektivnost. Ova selektivnost ima — u usporedbi sa pozitivnom selekcijom emigranata među stanovništvom zemlje porijekla — više negativnih karakteristika; iskustvo pokazuje da je većina povratnika starija, manje kvalificirana, slabijeg zdravlja i više pogođena ličnim i porodičnim problemima nego prosječni emigranti. Migranti koji su stekli dobre stručne kvalifikacije i uspjeli prevladati mnogobrojne probleme života u društvima industrijaliziranih zemalja, nisu skloni povratku. Stoga se veliki dio povratne migracije mora opisati kao »povratak zbog neuspjeha« ili »povratak radi penzioniranja«, i na kraju će se završiti konzervativnim reintegriranjem u tradicionalnu sredinu regije porijekla.

Umjesto zaključka ostajemo na polaznoj konstataciji, koju je ovaj tekst, nadamo se, unekoliko bar. osnažio, da se u raspravu o socijalnoj (klasnoj) strukturi suvremenog jugoslavenskog društva mora uključiti i migracijski faktor. A da bi unaprijed otklonili mogući nesporazum, želimo još istaknuti da kritičko propitivanje teze o pripadnosti migranata zemlji porijekla i njenog (klasnog) dodatka o migrantima kao sastavnom dijelu (jedinstvene) radničke klase Jugoslavije, niukoliko ne ide praktički za tim da se od migranata, dok su vani, dignu ruke i da njihov položaj i sudbinu treba prepustiti zemljama imigracije. Upravo obrnuto, rečeno implicira potrebu kritičkog preispitivanja migracijske politike da bi se efikasnije djelovalo sa pozicija realiteta, umjesto ideologije i to ne samo sa stanovišta interesa zemlje porijekla, nego ponajprije migranata samih. To je pozicija, po mom sudu, s koje se i sama znanost o migracijama na multidisciplinarnim osnovama tek treba konstituirati.

MILAN MESIĆ

**Formation of the Yugoslav working class
and external migration**

Besides traditional overseas migration contemporary Yugoslav society has experienced the process of mass labour migration from the mid 1960s to the mid 1970s. The migration process has continued and is reflected on the one hand in returnee flows, and on the other hand in the development of permanent emigration in Europe and an ever greater »brain drain«. The author develops the concept that external migration effects social structure not only in a quantitative, but in a qualitative sense as well; it especially effects the (non)formation of the Yugoslav working class. Hence the migration factor should be included in research and discussion on the social structure of contemporary Yugoslav society. The author critically treats the question of migrants being a part of the social structures of either the country of origin or the receiving country. As opposed to the limited standpoints of immigration and emigration countries, he proposes that an interdisciplinary migration science should be constituted from the standpoint of the migrants themselves.